

УДК 373.5.015.311:502/504**О.Л. Пруцакова, м.Київ****ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ
ПОВЕДІНКИ ШКОЛЯРІВ**

Визначено зміст поняття «культура екологічної поведінки», чинники формування поведінки у довкіллі та рівні сформованості цієї характеристики у школярів. Екологічна поведінка розглядається у контексті вимог збалансованого розвитку суспільства. Визначено чинники її формування – зовнішні і внутрішні, спонукальні і обмежувальні; представлено характеристики рівнів сформованості культури екологічної поведінки у учнів основної школи.

Ключові слова: культура екологічної поведінки, рівні культури, збалансований розвиток суспільства.

Запити збалансованого (сталого) розвитку суспільства, виражені у відповідних нормативних документах, визначають поведінкові аспекти особистості суттєвим чинником впливу на довкілля, і, тим самим, індикатором рівня життя і особистісного розвитку [5]. Суспільний рівень культури екологічної поведінки, що загалом може оцінюватись як доволі низький, виступає своєрідним „гальмом” і негативним орієнтиром для формування відповідних рис у наступних поколіннях.

Представити зміст поняття «культура екологічної поведінки», визначити рівні сформованості цієї особистісної характеристики у школярів виступає **метою** цієї статті.

Крім загальних середовищних чинників формування поведінки особистості [4], визначальними у шкільному віці є насамперед освітні впливи. Однак аналіз змісту екологічної освіти демонструє невідповідність пропонованої екологічної проблематики відповідним можливостям школярів у її застосуванні, обмеженими насамперед соціальним статусом і роллю. Попередні напрацювання обумовлюють висновок про ефективність змісту, форм й методів екологічного виховання, що спрямовують учнів на вирішення проблем найближчого довкілля, тобто у „зону відповідальності” школярів [6; 7]. Їх впровадження дозволяє формувати у школярів вміння екобезпечно діяти у тій частині довкілля, на стан якої вони можуть безпосередньо впливати. Адже саме у найближчому довкіллі і виявляється поведінка особистості, рівень її культури.

Розглядаємо «поведінку» як притаманну живим істотам взаємодію з навколишнім середовищем. Оскільки поведінка особистості опосередковується її зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю, логічним виявляється розгляд процесу формування екологічної поведінки як результату взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників, що коригуються педагогічними впливами.

Визнання необхідності свідомого регулювання взаємодії з природою, в першу чергу – рівня споживання її ресурсів знайшло відображення у розробці й запровадженні Освіти в інтересах збалансованого розвитку (ОЗР), що регулює як зовнішні вияви екологічної культури – поведінку і діяльність, сумісні зі сталим розвитком, так і питання етики, моралі, формування цінностей і ідеалів. Загалом під культурою поведінки розуміють сукупність форм повсякденної діяльності людини, в яких знаходять зовнішнє вираження моральні та етичні норми поведінки. Це сукупність сформованих, соціально значущих якостей особистості, повсякденних вчинків людини в суспільстві. У культурі поведінки виявляються єдність зовнішніх, середовищних факторів, і внутрішніх - індивідуальних можливостей особистості. Засвоєні людиною правила культури поведінки перетворюються на цінну якість особистості – вихованість [8].

Моральні норми визначають зміст вчинків, вказують, що саме люди повинні (чи не повинні) робити, й розкривають, яким конкретно чином виявляються у поведінці вимоги моральності, як зовні виглядає поведінка людини, якою мірою органічно, природно і невимушено ці норми злилися з її способом життя, стали повсякденними життєвими правилами. Культура поведінки тієї чи іншої людини певною мірою характеризує її духовний і морально-естетичний стан, демонструє, наскільки глибоко й органічно вона засвоїла культурні надбання людства, зробила їх своїм власним надбанням.

У культурі поведінки відображаються моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах і ідеалах, і способи регуляції і контролю дій та вчинків. Велике значення мають національні особливості культури поведінки, що склалися в результаті морального розвитку багатьох поколінь і є неодмінним атрибутом загальнолюдської культури.

Означені закономірності стосуються й проявів культури поведінки у навколишньому середовищі. Адже саме ставлення до природи і її об'єктів, прояви гуманності, і, нарешті, екологічна доцільність вчинків і життєвих та ситуативних виборів визначає рівень культури екологічної поведінки особистості..

«Екологічною поведінкою» вважаємо систему соціально обумовлених свідомо керованих вчинків і дій у довіллі й стосовно довілля, яка віддзеркалює рівень екологічної культури і екологічної компетентності особистості. Зазвичай екологічна поведінка виявляється як у сфері безпосередньої взаємодії з природою і її об'єктами, так і через опосередковане споживання природних ресурсів під час щоденної побутової діяльності.

Взаємодія з природним довіллям у діяльності і поведінці таким чином, щоб наносити йому найменшої шкоди, враховуючи у життєвих виборах критерії збереження природного середовища і відновлення

екологічних систем демонструє екологічність дій та вчинків. Виходячи з того, що доцільним є результат, якого можна досягти, витрачаючи мінімум ресурсів і задовольняючи при цьому життєво необхідні потреби, найекологічнішим і екологічно доцільним є збалансований розвиток суспільства, який передбачає використання природних ресурсів із врахуванням можливостей природи до самовідновлення і обмеження з цією метою надмірних потреб і споживання, визначає шляхи і засоби співіснування техносфери і біосфери (Г.Білявський, Л.Бутченко, В.Навроцький).

У національній науці представлено серію досліджень, присвячених окремим аспектам, дотичним до екологічної поведінки. Так, мотиви природоохоронної діяльності вивчала Н.Жук, вчинковий потенціал учня – Я.Кальба, прийняття рішень у побутовій діяльності – В.Редько. Екологічні різновиди поведінки досліджували О.Крюкова (екологічно-доцільна поведінка) та І.Трубнік (екологічно-мотивована поведінка). На думку М.Дробнохода наявність навичок природобезпечної поведінки, володіння екологічно доцільними технологіями освоєння довкілля, сформованість потреби особистого внеску у розв'язання екологічних проблемодним є одним з основних критеріїв сформованості екологічної культури школярів [2].

Під «культурою екологічної поведінки» розуміємо тип або форму організації життя і діяльності школярів, в яких знаходять зовнішнє вираження моральні та етичні норми взаємодії з природою, характер ставлення до неї, що виявляються у соціально та особистісно обумовлених вчинках і діях під час безпосередньої і опосередкованої взаємодії з довкіллям у повсякденній діяльності.

Культура будь-якої поведінки формується під дією зовнішніх і внутрішніх, спонукальних та обмежувальних чинників. Формування культури поведінки у довкіллі здійснюється під впливом середовищних чинників: характеру природного, технологічного й урбанізованого оточення, особливостей соціальної структури суспільства, рівня розвитку демократії, специфікою влади та управління, суспільною мораллю, а особливо – культурних традицій і історично сформованих стереотипів використання природних ресурсів. У культурі екологічної поведінки до внутрішніх спонукальних відносяться ті, що стосуються потреби спілкування з природою, інтересу до неї, зростання потреб і їх задоволення, певна пасіонарність особистості, її внутрішні спонуки до освоєння довкілля. Однак, без обмежувальних чинників такий стиль освоєння довкілля призводить до надмірного і неконтрольованого споживання і виснаження ресурсів, деградації екосистем. Тому саме усвідомлення обмежень як обов'язкових імперативів діяльності і поведінки виступає умовою к у л ь т у р н о с т і екологічної поведінки.

Внутрішніми обмежувальними чинниками культури екологічної поведінки виступатимуть усвідомлення необхідності збереження здатності екосистем до відновлення; права інших громадян на збережене і чисте довкілля; права наступних поколінь на ресурси, відповідальність за стан навколишнього середовища. Зовнішнім – дотримання норм природоохоронного законодавства та інших адміністративних нормативів, зовнішня оцінка дій та вчинків. Тож, ці чинники базуються як на внутрішніх, особистісних обмеженнях, так і є суспільно-правових регуляторах. Однак, рівень культури екологічної поведінки виявляється насамперед у самообмеженні потреб, екологічності виборів, врахуванні наслідків дій і вчинків як на довкілля, так і соціальне оточення.

Усвідомлення чинників детермінації поведінки у довкіллі окремих особистостей і груп, за твердженням А. Дренгсона, сприяє формуванню іншої світоглядно-культурно-діяльнісної системи – «екософії» (екологічної мудрості), заснованої на визнанні цінності всього живого. Таке визнання передбачає трансформацію мислення і діяльності, формування відчуття причетності до екологічних проблем і його реалізацію через повсякденних виборах екологічних аспектів у щоденній поведінці [1].

Формування поведінки базується на екологічних знаннях. Однак, наявність екологічних знань не гарантує високого рівня сформованості культури екологічної поведінки особистості. Визначальним в цьому випадку є *ставлення* до природи. Характер цілей і мотивів взаємодії з природою, готовність обирати ті чи інші стратегії поведінки визначається ставленням. Саме ставлення визначає характер цілей і мотивів взаємодії з природою, готовність обирати ті чи інші стратегії поведінки, стимулює екологічно доцільні вчинки (С.Дерябо, В.Ясвін). Суб'єктивне ставлення до певних природних об'єктів поряд з екологічними уявленнями складає основу вибору особистістю тих чи інших стратегій взаємодії з природними об'єктами [9]. До діяльності, що зовнішньо виглядає як екологічна чи природоохоронна, можуть спонукати різні мотиви: прагнення до збереження природи і покращення стану навколишнього середовища; інтерес до змісту та процесу діяльності; самореалізація; кон'юнктурні чи економічні інтереси; спілкування тощо. Однак, висококультурною у екологічному аспекті може вважатись лише поведінка, що викликана альтруїстичним бажанням збереження довкілля.

Зазначимо, що рівні сформованості культури екологічної поведінки відрізняються різним ступенем екологічності («екологійності» – Т.Гардашук) [3], тобто усвідомленням і врахуванням суб'єктом віддалених наслідків власної діяльності і поведінки для навколишнього середовища. Визначаємо три рівні культури екологічної поведінки школярів:

- Високий;
- Середній;
- Низький.

Для учнів з *високим рівнем* культури екологічної поведінки турбота про навколишнє середовище стала звичкою доволі давно. Природні катастрофи спонукають їх усе частіше замислюватись над майбутнім нашої планети, а екологічно доцільна поведінка у побуті стала їх способом життя. Вони вже засвоїли принципи збалансованого розвитку суспільства, і звикли щоденно здійснювати ряд «екологічних дій», оскільки тісний зв'язок між людиною і природою для них очевидний. Також очевидним є і усвідомлення школярами власної причетності до екологічних проблем, власної ролі і впливу на довкілля. Такі школярі часто є членами екологічних організацій, однак у будь-якому випадку вони дотримуються розумного і виваженого споживання природних ресурсів і намагаються обмежувати свої потреби, вміють грамотно поводитись у побуті і природі, популяризуючи власний досвід.

У школярів часто виникає потреба у спілкуванні з природою, для них характерне переважання когнітивно-естетичних, непрагматичних мотивів поведінки. Вони вважають, що вдосконалення окремої особистості може змінити світ на краще. Екологічні цінності у школярів належать до топ-цінностей, вони визнають самоцінність природних об'єктів і вважають себе відповідальними за стан довкілля. Розуміючи і усвідомлюючи загальноєкологічні проблеми та роль людського чинника, уміють приймати природобезпечні рішення і мають(або намагаються отримати) досвід вирішення проблем «зони відповідальності».

Обмежувальними чинниками формування культури поведінки у довкіллі для них виступають насамперед турбота про відновлення екосистем, врахування прав наступних поколінь на ресурси та інших громадян на збережене і чисте довкілля. Формування культури відбувається через самообмеження потреб та усвідомлення наслідків власного впливу на природне та соціальне оточення, відповідальність за живе.

Учні із *середнім рівнем* сформованості культури екологічної поведінки усвідомлюють, що екологічні проблеми і охорона довкілля стосуються їх напряду. Вони не проти змінити свої побутові звички і традиції на екологічніші, і у побуті вміють поводитись екологічно грамотно, однак мотивують це радше економічною вигодою та турботою про здоров'я, а не турботою про довкілля. Учні усвідомлюють, що з планетою відбувається щось недобре, і це їх хвилює, однак менше, ніж економічні і особисті проблеми. Вони вже почали засвоювати принципи і необхідність збалансованого розвитку суспільства, відповідального ставлення до природи у різних життєвих сферах і готові особисто докладати зусиль до участі у врятуванні нашої планети, однак переважно прагматично-практично ставляться до довкілля і у прийнятті рішень щодо природи радше керуються не екологічними міркуваннями і мотивами.

Поведінка у природному оточенні може бути далекою від ідеальної, адже школяр керується правилом «якщо ми платимо, значить можемо робити що завгодно». До вирішення екологічних проблем „зони відповідальності” школярі ставляться ситуативно, а досвід їх вирішення може бути ними популяризований, але з практичною мотивацією економії та здоров'язбереження. Школярі не відчують себе частинкою людства і екологічні цінності до топ-цінностей у них не належать. Відповідальність за стан довкілля учні покладають на комунальні служби, уряд тощо. На різноманітні природоохоронні акції учні відгукуються із властивою їм великодушністю, однак вони цікавлять їх тому, що надають можливість відчувати себе вільніше і жити краще.

Загалом середній рівень культури екологічної поведінки – це активні дії, сприятливі для збереження або покращення стану довкілля і здоров'я. Проте, мотивація цих дій і мета мають не екологічний, а будь-який інший характер. Обмежувальними чинниками у даному випадку можуть виступати визнання прав інших громадян на безбечне довкілля. Усвідомлення наслідків дій і вчинків як на довкілля, так і соціальне оточення виступають чинниками формування культури лише ситуативно. Самообмеження потреб, екологічність виборів може мати місце, якщо диктуються радше не екологічними, а економічними чи соціальними вимогами. Ефективним є побоювання адміністративних санкцій за невиконання норм природоохоронного законодавства та зовнішня оцінка діяльності.

Низький рівень культури екологічної поведінки може виявлятися як байдужий та агресивний типи.

Байдужих школярів не цікавлять екологічні проблеми і те, що вони до них причетні. і загалом природа і її стан їх не цікавить. Вони не розуміють, яким чином дрібні екологічні дії у повсякденному житті можуть покращити стан довкілля. Школярі відкрито не виступають проти колективних природоохоронних акцій, але намагаються їх уникнути, мотивуючи відсутністю цікавості і розуміння сенсу. Цей тип поведінки притаманний школярам, що сповідують принцип «природа має підкоритись». Вони дотримуються традицій у ресурсоспоживанні, сімейних цінностей та ієрархічних систем, не вбачаючи у змінах навколо приводу змінювати власну діяльність і поведінку. Виправдовуючи власні дії соціальними традиціями у ресурсоспоживанні, за мету вони вбачають задоволення насамперед вітальних і матеріальних потреб, ігноруючи їх наслідки для довкілля. Визнання універсальної цінності природи і самоцінності її об'єктів теж не характеризує цей тип. Загалом учні ставляться до природи прагматично, насамперед оцінюючи її користь. У екологічних проблемах звинувачують зовнішні сторони – уряд, науковців, промисловість тощо, не відчуючи власної причетності і впливу на довкілля. Тож, на думку школярів, й вирішувати глобальні проблеми

життя на Землі мають не окремі люди, а наука чи уряд. Тому вони не бачать сенсу поводитись екологічно грамотно у побутовій діяльності, обирати природобезпечний стиль діяльності у довіллі, а тим більше – популяризувати досвід вирішення проблем. Школярі теоретично обізнані з екологічними проблемами, і, можливо чули про збалансований розвиток суспільства, але вважаючи, що їх це не стосується, природобезпечні рішення свідомо не приймають. Досвіду вирішення проблем не мають і не прагнуть мати.

Поведінка учнів з низьким рівнем культури, що характеризується агресивністю, суперечить моральним і екологічним нормам і правилам. Без дорослих, у своєму колі школярі руйнують природні об'єкти, часто не маючи змоги пояснити навіщо, агресивно сприймаючи зауваження. Здійснюючи природонебезпечні дії, байдужо ставляться до аналогічної поведінки інших. Демонструючи ігнорування суспільних норм, школярі невмотивовано або спрямовано агресивно руйнують довілля. Емоційні реакції щодо природи неадекватні: виявляються у грубості, жорстокості, байдужості.

Учні не вміють мінімізувати власний вплив на довілля на побутовому рівні, не переймаються питаннями раціонального ресурсоспоживання, оскільки не усвідомлюють процес використання ресурсів як вплив на природу. Відсутнє бажання милуватися природою, цікавість до неї. Учні не мають чітких моральних орієнтирів стосовно як об'єктів природи, так і використання ресурсів. Ставлення до природи нестійке, переважно прагматичного характеру. Рейтинг екологічних цінностей у ієрархії особистісних низький. Потреба у спілкуванні з природою невиражена.

Як правило такі школярі мають фрагментарний характер екологічних знань, практично не обізнані з екологічного права та проблем сталого розвитку суспільства, екологічних проблем місцевого рангу. Учні не вміють критично оцінювати факти, не розуміють взаємозалежність природи та людини, природи та суспільства. Правил поведінки у природі дотримуються ситуативно, лише під контролем. Вони не усвідомлюють побутову діяльність як чинник впливу на довілля, тож мають невиражену готовність до вирішення екологічних проблем та не вважають себе відповідальними за наслідки власної діяльності у довіллі.

Оскільки учні не усвідомлюють необхідності збереження здатності екосистем до відновлення і не враховують наслідки дій і вчинків як на довілля, так і соціальне оточення, то обмежувальними чинниками низького рівня культури екологічної поведінки можуть виступати лише зовнішні, суспільно-регулятивні міри, адміністративні та інші зовнішні регулятори. Хоч байдужі школярі можуть визнавати права інших

громадян на збережене і чисте довкілля, однак це не виступає причиною діяльності.

Поведінка має соціальну обумовленість. Її екологічні різновиди теж мають історичні і соціальні передумови, а рівень культури у багатьох випадках відображає стереотипи взаємодії з природою, що склались за тривалий час. Тож, педагогічні впливи мають змінювати стереотипи негативного ставлення і взаємодії з природою, формувати непрагматичну мотивацію і навички ощадливого ресурсоспоживання. Спрямований на „зону відповідальності” зміст формування поведінки сприятиме відчуттю причетності до проблем довкілля, зростанню відповідальності за його стан.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дренгсон А. Р. Преодоление экологического кризиса. От технократа к планетарной личности / А.Р.Дренгсон. – М.: Мир, 1991. – 120 с.
2. Дробноход, М.І. Про реформування освітньої галузі України в контексті проблем і тенденцій розвитку глобалізованого світу / М. І.Дробноход // Освіта і управління. – 2010. – № 4. – С. 7–17.
3. Кисельов М. М., Гардашук Т. В., Зарубицький К. Є. Екологічні виміри глобалізації / М.М. Кисельов, Т.В. Гардашук, К.Є.Зарубицький. – К.: Парапан, 2008. – 260 с.
4. Медведев В.А, Алдашева А.А. Экологическое сознание: Учебное пособие. Изд. второе, доп. / В.А.Медведев, А.А.Алдашева. – М.: Логос, 2001. –384 с.
5. Програма дій „Порядок денний на ХХІ століття”(Самміт „Планета Земля”, 1992). – К.: Інтелсфера, 2000. – 359 с.
6. Пруцакова О.Л. Світоглядні орієнтири формування культури екологічної поведінки школярів / О.Л.Пруцакова /Актуальні проблеми психології:Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Том VII.Екологічна психологія. Випуск 27. – Житомир:Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2011. –550 с. – С. 324–331.
7. Пустовіт Н.А. Теоретичні засади формування екологічно доцільної поведінки школярів / Н.А.Пустовіт // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. – Вип. 13. книга 1. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволенко Д.Г., 2009. – С. 353–361.
8. Российская педагогическая энциклопедия //Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1993. – 862 с.
9. Ясвин В.А. Психология отношения к природе / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.

Определено содержание понятия «культура экологического поведения», факторы формирования поведения в окружающей среде, уровни сформированности этой характеристики у школьников. Экологическое поведение рассматривается в контексте требований устойчивого развития общества. Определены факторы ее формирования внешние и внутренние, стимулирующие и ограничивающие; представлены характеристики уровней сформированности культуры экологического поведения учащихся основной школы.

Ключевые слова: культура экологического поведения, уровни культуры, устойчивое развитие общества.

The content of the concept of a "culture of environmental behavior," factors of behavior in the environment, the levels of formation of this characteristic in schoolchildren. Contents environmental behavior in the context of the requirements of sustainable development. The factors of formation of the external and internal incentives and constraints, are characteristics of the levels of formed ecologically cultural behavior of the basic school pupils.

Key words: culture of environmental behavior, levels of culture, sustainable development of society.